

UOT 811.512.162

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.1.178>

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE NAKHCHIVAN DIALECTS

Ülviyyə ASLANOVA*

XÜLASƏ

Məqalədə frazeoloji vahidlərin müasir dilçilikdə dilin leksik sisteminin müstəqil və spesifik qatını təşkil etməsi nəzəri baxımdan əsaslandırılır. Frazeoloji vahidlərin semantik bütövlüyü, leksik-qrammatik sabitliyi, məcazilik xüsusiyyəti və funksional müstəqilliyi onların sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən əsas cəhətlər kimi təqdim olunur. Araşdırmada frazeoloji vahidlərin üslubi, pragmatik və milli-mədəni məzmunu xüsusi vurğulanır. Məqalənin əsas diqqət mərkəzində Naxçıvan şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri dayanır. Göstərilir ki, bu vahidlər bölgənin tarixi inkişafı, sosial-mədəni mühiti və məişət təcrübəsi ilə sıx bağlı olaraq formalaşmışdır. Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin emosional-ekspressivliyi, semantik sabitliyi və müəyyən variantlaşma imkanları dialektal frazeologiyanın zənginliyini nümayiş etdirir. Məqalə dialektal frazeoloji vahidlərin həm dil tarixi, həm də etnolingvistik baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıdığını nəticə kimi ortaya qoyur.

Açar sözlər: *Naxçıvan şivələri, frazeoloji vahidlər, semantik bütövlük, dialektal frazeologiya, milli-mədəni məzmun.*

ABSTRACT

The article theoretically substantiates that phraseological units constitute an independent and specific layer of the lexical system in modern linguistics. The semantic integrity, lexical-grammatical stability, figurativeness, and functional independence of phraseological units are presented as the main features that distinguish them from free word combinations. The study places special emphasis on the stylistic, pragmatic, and national-cultural content of phraseological units. The main focus of the article is on the lexical-semantic features of phraseological units used in the Nakhchivan dialects. It is shown that these units have been formed in close connection with the region's historical development, socio-cultural environment, and everyday life experience. The emotional-expressive character, semantic stability, and certain possibilities of variation of phraseological units in the Nakhchivan dialects demonstrate the richness of dialectal phraseology. The article concludes that dialectal phraseological units are of great importance both for the history of the language and from an ethnolinguistic perspective.

Keywords: *Nakhchivan dialects, phraseological units, semantic integrity, dialectal phraseology, national-cultural content.*

GİRİŞ

Dil hər bir xalqın milli kimliyini, tarixi yaddaşını və mənəvi dəyərlər sistemini əks etdirən ən mühüm amillərdən biridir. Dilin lüğət tərkibi isə bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. “Dialekt və şivələrimiz xalq, millət üçün onu ən yaxşı, hərtərəfli xarakterizə edən dəyərlər sistemidir” [Quliyev & Əliyeva, 2017, s. 10]. Lüğət tərkibinin ayrılmaz və zəngin qatlarından biri olan frazeoloji vahidlər dilin yalnız kommunikativ funksiyasını deyil, eyni zamanda onun emosional-ekspressiv, qiy-

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, e-mail: aslanowaulya@gmail.com
ORCID: 0009-0006-2777-6070

mətləndirici və milli-mədəni funksiyalarını da özündə cəmləşdirir. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi müasir dilçilikdə aktual problemlərdən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi ümumilikdə araşdırılsa da, bu sistemin regional təzahür formaları, xüsusilə şivə və dialektlərdəki frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri hələ də kifayət qədər sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Halbuki dialekt və şivələrdə qorunub saxlanılan frazeoloji vahidlər dilin tarixi inkişaf mərhələləri, arxaik leksik elementlər, qədim düşüncə tərzini və xalqın həyat tərzini haqqında qiymətli məlumatlar təqdim edir. Bu baxımdan dialektal frazeologiyanın araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “1998-ci ildən başlayaraq Naxçıvan şivələri Türkiyə və azərbaycanlı alimlər tərəfindən ortaq şəkildə öyrənilməyə başlandı” [Əliyeva, 2024, s. 18]. Naxçıvan bölgəsi Azərbaycan dilinin ən qədim və özünəməxsus dialekt mühitlərindən biri hesab olunur. Coğrafi mövqeyi, tarixi təcrid olunma şəraiti, qədim məskunlaşma arealı və zəngin etno-mədəni mühiti Naxçıvan şivələrinin leksik-semantik baxımdan fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə bu bölgədə işlənən frazeoloji vahidlər ümumxalq dilində mövcud olan frazeologizmlərlə müqayisədə daha arxaik, obrazlı və milli-mədəni çalarlara malikdir. Bu vahidlərdə xalqın dünyagörüşü, məişət tərzini, əmək fəaliyyəti, ailə münasibətləri və mənəvi dəyərləri öz əksini tapır. Müasir dövrdə qloballaşma, kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri və şəhər mədəniyyətinin genişlənməsi nəticəsində dialekt və şivələrin aktiv istifadəsi getdikcə zəifləməkdədir. Bu proses dialektal frazeoloji vahidlərin də unudulmasına və ya istifadədən çıxmasına səbəb olur. Belə bir şəraitdə Naxçıvan şivələrində mövcud olan frazeoloji vahidlərin toplanması, sistemləşdirilməsi və leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dil irsinin qorunması baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir. Digər tərəfdən, frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilin semantik strukturu, məcazilik sistemi, emosional-ekspressiv imkanları və qiymətləndirmə mexanizmlərinin öyrənilməsi baxımından da mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Naxçıvan şivələrindəki frazeoloji vahidlərin semantik təhlili ümumazərbaycan frazeoloji sisteminin daha dolğun şəkildə təsvirinə imkan yaradır, regional və ümumxalq frazeologiyası arasında oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənəşdirilməsinə şərait yaradır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, bu mövzunun aktuallığı onun tətbiqi əhəmiyyəti ilə də şərtlənir. Tədqiqatın nəticələri dialektologiya, leksikologiya, frazeologiya, etnolinqvistika və mədəniyyətşünaslıq sahələrində aparılan araşdırmalar üçün elmi baza rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda, Naxçıvan şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin təhlili dialektoloji lüğətlərin tərtibində, tədris prosesində və milli-mədəni irsin təbliğində istifadə oluna bilər. Həmçinin Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilin daxili sistem əlaqələrinin araşdırılması baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Frazeoloji vahidlər dilin leksik sistemində sözlərlə, semantik və üslubi qatlarla sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu vahidlərin dialekt mühitindəki semantik davranışı, məna genişlənməsi və ya daralması, eləcə də regional semantik çalarlar qazanması ümumi dil qanunauyğunluqlarının daha dərinəndən dərk edilməsinə imkan yaradır. Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan frazeoloji vahidlərin bir qismi ümumxalq dilində mövcud olan frazeologizmlərin regional variantları olmaqla yanaşı, digər bir qismi yalnız bu bölgəyə xas olan, lokal xarakter daşıyan frazeoloji vahidlərdir. Bu isə frazeoloji sistemin formalaşmasında regional faktorların rolunu aydınlaşdırmaq baxımından mühüm elmi material təqdim edir. Xüsusilə belə vahidlərin semantik quruluşunun təhlili regional təfəkkür tərzinin, məcazi düşüncə modelinin və ifadə vasitələrinin xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Müasir dilçilikdə frazeoloji vahidlərin yalnız struktur baxımdan deyil, semantik, pragmatik və funksional aspektlərdən də tədqiq olunması əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. Bu cəhətdən Naxçıvan şivələrindəki frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müasir frazeologiyanın tələbləri ilə səsleşir və mövcud elmi boşluqların doldurulmasına xidmət edir. Dialektal frazeoloji vahidlərin emosional-ekspressiv imkanlarının araşdırılması dilin üslubi zənginliyinin regional təzahürlərini ortaya qoyur. Eyni zamanda, bu mövzunun aktuallığı gənc nəslin dil yaddaşının formalaşması və milli dil şüurunun möhkəmləndirilməsi baxımından da özünü göstərir. Dialekt və şivələrdə

qorunan frazeoloji vahidlərin elmi şəkildə öyrənilməsi və yazılı mənbələrdə əks olunması onların unudulmasının qarşısını almağa, gələcək nəsillərə ötürülməsinə şərait yaradır. Bu isə dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəni irs kimi dəyərləndirilməsinin vacibliyini bir daha təsdiqləyir. Digər tərəfdən, Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması müqayisəli dilçilik üçün də əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqat nəticəsində əldə olunan materiallar digər Azərbaycan dialektləri, eləcə də türk dillərinin müxtəlif dialekt və şivələri ilə müqayisə aparmaq üçün zəngin faktoloji baza yaradır. Belə müqayisələr ümumtürk frazeoloji sistemində ortaq və fərqli cəhətlərin müəyyənəşdirilməsinə, eləcə də tarixi-semantik paralellərin üzə çıxarılmasına imkan verir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri sırasında xüsusi yer tutur. Bu mövzunun araşdırılması həm nəzəri dilçilik baxımından elmi əhəmiyyət daşıyır, həm də praktik və mədəni aspektlərdə dil irsinin qorunması, sistemləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından mühüm rol oynayır. Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi baxımından da mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Dialektal frazeoloji vahidlərin tərkibində qorunub saxlanılan arxaik leksik elementlər və köhnəlmiş semantik qatlar dilin qədim dövrlərinə aid izləri yaşatmaqdadır. Bu vahidlərin semantik təhlili vasitəsilə Azərbaycan dilinin tarixi leksik-semantik sistemində baş vermiş dəyişiklikləri izləmək, semantik transformasiyaların istiqamətini müəyyənəşdirmək mümkün olur.

Frazeoloji vahidlər vasitəsilə xalqın dünyanı qavrama forması, dəyərlər sistemi və sosial münasibətləri dil müstəvisində öz əksini tapır. Bununla bərabər, Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi onların müxtəlif nitq şəraitlərində istifadəsini, kommunikativ yükünü və üslubi imkanlarını üzə çıxarmağa imkan verir. Bu isə frazeoloji vahidlərin yalnız leksik vahid kimi deyil, həm də funksional nitq vasitəsi kimi dəyərləndirilməsinə şərait yaradır. “Naxçıvan şivələrində bir ümumi anlayışla baağlı olub, onun müxtəlif məna incəliklərini göstərmək üçün bir neçə frazeoloji vahid işlənə bilər. Eyni zamanda bir-birinin əksini təşkil edən frazeoloji vahidlər də vardır. Məhz buna görə də frazeoloji vahidlərdə omonimlik, sinonimlik, antonimlik və çoxmənalılıq nəzərə çarpır” [Əliyeva, 2025, s. 349]. Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti məcazi mənada işlənir. Bu vahidlərdə komponentlərin birbaşa leksik mənası arxa plana keçir və ümumi, bütöv semantik məna ön plana çıxır. Məsələn, aşağıdakı nümunələrə baxaq:

ABIRDAN SALMAX – bezdirmək, əl çəkməmək. – Bı arvat mə: illap abırdan saldı (Şəhur) [Quliyev & Əliyeva & İsmayıl, 2025, s. 8]. **Abırdan salmaq** frazeoloji vahidi **məcazi mənada** işlənir. Əsas mənası *adama bezdirmək, rahat buraxmaq, ardıcıl təzyiq göstərmək* və s. Verilən nümunədə daha çox **bezdirmək cana yığmaq** çalarında çıxış edir. Mənfi emosional yükə malikdir. Danışanın narazılığını, qəzəbini, bezgınliliyini ifadə edir. Xalq danışığında və dialektlərdə **ekspressivlik daha güclüdür**. Əsasən **danışq dili, dialekt və bədii üslub** üçün səciyyəvidir. Sinonimləri olan *təngə gətirmək, bezdirmək usandırmaq* kimi ifadələrlə eyni semantik sahəni bölüşərək, dilin emosional-ekspressiv imkanlarını zənginləşdirir və danışqda təsir gücünü artırır. Xalq danışığında və dialektlərdə, xüsusilə də Şəhur şivəsində, onun ekspressivliyi daha güclüdür.

DƏGƏ-DARAX DÜZƏTMƏX' – görülmə işi təkrarlamaq. – Bir də təzdənnən dəgə-darax düzətməx' kimə lazım idi (Muğancıq) [Quliyev & Əliyeva & İsmayıl, 2025, s. 65]. “**Dəgə-darax düzətmək**” frazeoloji vahidi **məcazi mənada** işlənir. Əsas mənası *artıq görülmüş işi yenidən görmək, işi boş yerə təkrarlamaq, əvvəlki əməli yenidən icra etmək* və s. İfadə **sabit tərkiblidir**, sözlərin yeri və forması dəyişdirilə bilməz. Komponentlərin semantik müstəqilliyi zəifləyib, vahid **bütöv məna** kimi qəbul olunur. Bu xüsusiyyət onu tam hüquqlu **frazeoloji vahid** kimi səciyyələndirir. Mənfi qiymətləndirici məna daşıyır. Danışanın **narazılıq, istehza və giley** münasibətini ifadə

edir. İfadə çox vaxt işi düzgün görməyən adama yönəlik tənqidi xarakter daşıyır. Əsasən **danışiq dili, şivə və dialektlər** üçün səciyyəvidir. Bədii mətnədə danışiq koloritini gücləndirir. “Dəgə-darax düzətmək” frazeoloji vahidi leksik baxımdan sabit, semantik baxımdan məcazi və mənfi qiymətləndirici xarakter daşıyır. İfadə görülmüş işin yenidən və faydasız şəkildə təkrar edilməsini obrazlı formada ifadə edərək Azərbaycan dilinin dialekt frazeologiyasının zənginliyini nümayiş etdirir.

EYNI AÇILMAX – kefi düzəlmək, hövsələsi açılmaq. – Şükür, indi Əsədin eyni əvvəlkinə görə birəz açılp (Zeynəddin) [Quliyev & Əliyeva & İsmayıl, 2025, s. 65]. **Eyni açılmaq frazeoloji vahidi məcazi mənada** işlənir. Əsas mənası *kefi düzəlmək, ürəyi açılmaq, hövsələsi və ovqatı yaxşılaşmaq və s.* Nümunədə ifadə insanın **psixoloji vəziyyətində müsbət dəyişməni** bildirir. İfadə **sabit birləşmədir**. Komponentlər ayrıca işlədikdə bu mənanı yaratmır, yalnız birlikdə **vahid semantik bütövlük** formalaşdırır. Müsbət emosional çalara malikdir. Danışanın **rahatlıq, sevinc və məmnunluq** hissini ifadə edir. Xalq danışığında səmimi və təbii səslənir. Əsasən **danışiq dili, şivə və dialektlər** üçün səciyyəvidir. Bədii üslubda obrazlılıq və psixoloji təsvir məqsədilə işlədilir. Sinonim olan ifadələr isə *ürəyi açılmaq, kefi kökəlmək, ovqatı düzəlmək, hövsələsi açılmaq və s.* “Eyni açılmaq” frazeoloji vahidi leksik baxımdan sabit, semantik baxımdan məcazi və **müsbət emosional-psixoloji** mənə daşıyan ifadədir. İfadə insanın daxili rahatlığını və ovqatının yaxşılaşmasını xalq dilinə xas obrazlılıqla əks etdirir və dialekt frazeologiyasının mühüm nümunələrindən biridir.

HAZIRA NAZIR OLMAX – əziyyət çəkmədən əldə etmək, hazırına yiyələnmək. – Hazıra nazır olmağa nə var ki, əsas odu özün əzyət çəkəsən (Qıvrıq) [Quliyev & Əliyeva & İsmayıl, 2025, s. 100]. Əziyyət çəkmədən, zəhmət sərf etmədən hazır olan nemətə, nəticəyə yiyələnmək, başqasının zəhməti hesabına faydalanmaq mənasında işlənir. Frazeoloji vahid sabit tərkiblikdir. Tərkib hissələrindən (*hazır, nazır olmaq*) birini dəyişdikdə ifadə frazeoloji mənə itirir. Ayrı-ayrı sözlərin mənası deyil, bütöv halda yeni mənə ifadə edir. İfadə birbaşa deyil, məcazi mənə daşıyır. Burada hazır real əşya yox, hazır nəticə, qazanc mənasındadır. Danışiq dilində və bədii üslubda daha çox işlədilir, tənqidi və mənfi çalar daşıyır. Hazıra nazır hazır qonmaqla sinonimlik təşkil edir. “Hazıra qonmaq başqalarının əməyi ilə meydana gətirilmiş bir şeyə şərik çıxmaq istəyən və ya şərik çıxan adam haqqında” [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II, 2006, s. 338]. İnsan davranışına qiymət verən, məzəmmət edən emosional mənə daşıyır. İnsanların tənbəlliyini, zəhmətsiz qazanc arzusunu bildirir. Əməksiz yaşamağa meyli qınayan mənaya malikdir. Müxtəlif mətnlərdə işlədilsə də əsas mənə dəyişmir. *Əli aşağı olmaq, hazır paya göz dikmək* kimi ifadələrlə semantik yaxınlıq təşkil edir. “Hazıra nazır olmaq” frazeoloji vahidi məcazi, sabit, emosional və mənfi qiymətləndirici leksik-semantik xüsusiyyətlərə malikdir və insanın zəhmətsiz qazanc əldə etmə istəyini ifadə edir.

Beləliklə, Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması həm Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən biri kimi, həm də milli dil irsinin qorunması və sistemləşdirilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu mövzunun öyrənilməsi Azərbaycan dilinin regional frazeoloji mənzərəsinin daha dərinə və hərtərəfli şəkildə tədqiqinə imkan yaradır və dilin milli-mədəni potensialının üzə çıxarılmasına xidmət edir. Nəhayət, qeyd olunan bütün məqamlar göstərir ki, Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan dilçiliyində dialektoloji frazeologiya sahəsinin inkişafına mühüm töhfə verir. Bu tədqiqat nəticəsində əldə olunan elmi qənaətlər dilin regional xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə, frazeoloji vahidlərin semantik təsnifatının dəqiqləşdirilməsinə və Azərbaycan dilinin ümumi frazeoloji mənzərəsinin daha dolğun şəkildə təqdim olunmasına xidmət edir.

Frazeoloji vahidlər dilin leksik sistemində xüsusi yer tutan, tərkib və struktur baxımından sabit, semantik cəhətdən bütöv və əsasən məcazi mənə ifadə edən dil vahidləridir. Onlar nitqdə hazır şəkildə işlədilir və komponentlərinin müstəqil leksik mənası ya tamamilə zəifləyir, ya da ikinci plana keçir. Bu xüsusiyyət frazeoloji vahidləri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən əsas meyarlardan biridir.

Dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin tədqiqi müxtəlif aspektlərdən aparılmışdır. “Frazeologiya dedikdə, dildə olan sabit söz birləşmələrinin məcmusu nəzərdə tutulur. Frazeologiyaya eyni zamanda məsəllər, atalar sözü, sabit bir şəkil almış tərkiblər, aforizmlər və s. də daxildir” [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I, 2006, s. 9]. Ümumilikdə frazeoloji vahidlərə dilin tarixi inkişafı prosesində formalaşmış, xalqın həyat tərzini, dünyagörüşünü, məişətini və psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən sabit ifadələr kimi yanaşılır. Bu vahidlər dilin obrazlılıq və ekspressivlik imkanlarını artırmaqla yanaşı, milli-mədəni dəyərlərin qorunmasında mühüm rol oynayır. Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərinə sabitlik, semantik bütövlük, məcazilik və ekspressivlik daxildir. Sabitlik dedikdə frazeoloji vahidin tərkibindəki komponentlərin dəyişməzliyi və onların yerinin asanlıqla əvəz olunmaması nəzərdə tutulur. Semantik bütövlük isə vahidin ümumi mənasının ayrı-ayrı komponentlərin mənalara cəmi ilə izah olunmamasını ifadə edir. Məcazilik frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin birbaşa deyil, köçürmə mənada işlənməsi ilə bağlıdır. Ekspressivlik isə bu vahidlərin emosional və qiymətləndirici çalarlar daşması ilə əlaqədardır. Frazeoloji vahidlər leksik-semantik baxımdan müxtəlif qruplara bölünür. Onlar ifadə etdikləri məna çalarlarına görə müsbət, mənfi və neytral emosional yüklü ola bilər.

YAĞLI ƏPBƏY OLUP GÖYƏ ÇIXMAX // UÇMAX – yox olmaq, qeyb olmaq; yoxa çıxmaq. – O gədəni çoxdan axdarıllar, elə bil, yağlı əpbəy olup göyə çıxıp (Əlincə) [Quliyev & Əliyeva & İsmayıl, 2025, s. 264]. **“Yağlı əpbəy olup göyə çıxmaq // uçmaq”** frazeoloji vahidi məcazi mənada işlənir. Əsas mənası isə yox olmaq, qeyb olmaq, görünməz olmaqdır. Nümunədə ifadə bir şəxsin və ya əşyanın birdən yox olması və ya itməsi mənasını göstərir. İfadə sabit birləşmədir, sözlərin yerini dəyişmək və ya sinonimlə əvəz etmək frazeoloji mənanı poza bilər. “Yağlı əpbəy” və “göyə çıxmaq // uçmaq” birlikdə vahid semantik bütöv təşkil edir. **Emosional-ekspressiv çalarda** kontekstdən asılı olaraq mənfi və ya neytral qiymətləndirici çalara malikdir. Danışanda həm heyran, həm də təsəvvür və bəzən kədər tonunu ifadə edə bilər. Dialekt nümunəsində itmə və yox olma vəziyyətinin təsviri vurğulanır. Əsasən danışq dili, şivə və dialektlər üçün səciyyəvidir. Bədii mətnlərdə yox olma və ya itmə hadisəsini təsvir etmək üçün istifadə olunur. “Yağlı əpbəy olup göyə çıxmaq / uçmaq” frazeoloji vahidi leksik baxımdan sabit, semantik baxımdan məcazi mənada işlənir və həm mənfi, həm də təsviri qiymətləndirici çalar daşıyır. İfadə insanın və ya əşyanın birdən yox olmasını və ya qeyb olmasını xalq dilinə xas obrazlılıqla göstərir və Azərbaycan dialekt frazeologiyasının maraqlı nümunələrindən biridir.

Xüsusilə dialektlərdə işlənən frazeoloji vahidlərdə mənfi emosional çalarlar daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu cür vahidlər danışanın münasibətini, emosional vəziyyətini və psixoloji durumunu daha aydın ifadə etməyə xidmət edir. Frazeoloji vahidlərin formalaşmasında xalq yaradıcılığı mühüm rol oynayır. Məişət, əmək fəaliyyəti, ailə münasibətləri, adət-ənənələr və tarixi hadisələr frazeoloji vahidlərin yaranmasının əsas mənbələri hesab olunur. Bu baxımdan frazeoloji vahidlər yalnız dil vahidi kimi deyil, həm də mədəni-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi qiymətləndirilir. Dialektlərdə mövcud olan frazeoloji vahidlər ümumxalq dilinin frazeoloji sisteminin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, yerli xüsusiyyətləri qoruyub saxlayır. Dialekt frazeologiyası ədəbi dildən fərqli olaraq daha canlı, obrazlı və emosionaldır. Bu vahidlərdə dialektə məxsus leksik elementlərin iştirakı onların semantik çalarlarını zənginləşdirir və yerli kolorit yaradır. Naxçıvan şivələrində işlənən frazeoloji vahidlər də bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Frazeoloji vahidlərin üslubi funksiyası da mühüm məsələlərdəndir. Onlar əsasən danışq dili və bədii üslub üçün səciyyəvidir. Bədii mətnlərdə frazeoloji vahidlər personajların nitq xüsusiyyətlərini, sosial mühitini və psixoloji vəziyyətini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Danışq dilində isə bu vahidlər ünsiyyəti daha təsirli və ifadəli edir. Aşağıdakı nümunələrə baxaq:

İDİM YAXMAX – şər atmaq, boynuna qoymaq. – Heş kim də:mməz ki, hələ mən indiyə kimin bir adama idim yaxmışam (Culfa) [Quliyev & Əliyeva & İsmayıl, 2025, s. 107]. **“İdim yax-max”** frazeoloji vahidi **məcazi mənada** işlənir. Əsas mənası *şər atmaq, kiminləsə bağlı olmayan*

pis fikri boynuna qoymaq, günah və ya məsuliyyət yükləmək. Nümunədə ifadə **başqasına pislik və ya məsuliyyət yükləmək** mənasını verir. Komponentlər birlikdə **məcəzi mənə** yaradır; sözlərin lüğəvi mənası ifadənin tam mənasını ifadə etmir. İfadə **sabit birləşmədir**. Sözlərin yerini dəyişmək və ya sinonimlə əvəz etmək frazeoloji vahidi pozur. Mənfi qiymətləndirici çalara malikdir. Danışanın **ittiham, narazılıq və tənqid** münasibətini ifadə edir. Dialekt nümunəsində ifadə həm də **istəhzalı çalar** daşıya bilər. Əsasən **danışq dili, şivə və dialektlər** üçün xarakterikdir. Bədii üslubda obrazlılıq və dramatik vurğu yaratmaq məqsədilə işlədilir. Rəsmi və elmi üslub üçün uyğun deyil. “İdim yaxmaq” frazeoloji vahidi leksik baxımdan sabit, semantik baxımdan məcəzi və mənfi qiymətləndirici mənə daşıyan ifadədir. İfadə başqasına şər və günah yükləmə davranışını xalq dilinə xas obrazlılıqla göstərir və Azərbaycan dialekt frazeologiyasının təmsilçi nümunələrindəndir.

MİSMİRİĞİ YER SÜPÜRMƏX – qaşqabaqlı olmaq. – Yenə mısırmırığın yer süpür, no:lup? (Vayxır) [Quliyev&Əliyeva&İsmayıl, 2025, s. 174]. “**Mısırmırığı yer süpürmək**” frazeoloji vahidi **məcəzi mənada** işlənir. Əsas mənası *qaşqabaqlı olmaq, üzünü turşutmaq, narazılıq və ya gileyliklə göstərməkdir*. Nümunələrdə ifadə bir şəxsin **incik, qəzəbli və ya narazı olmasını** bildirir. Komponentlər birləşdikdə **obrazlı şəkildə narazılıq və qəzəb göstərmək** mənası yaradır. İfadə **sabit birləşmədir**, komponentlərin yeri və ya sinonimlə əvəz edilməsi mənanı poza bilər. “Mısırmırığı” və “yer süpürmək” birlikdə **vahid semantik bütöv** təşkil edir. **Emosional-ekspressiv çalarda** mənfi qiymətləndirici çalara malikdir. Danışanın **ironiya, tənqid və ya xəbərdarlıq** münasibətini ifadə edir. Dialekt nümunələrində **gülüşlü, həm də irad tutan çalar** daşıyır. **Üslubi xüsusiyyəti** əsasən **danışq dili, şivə və dialektlər** üçün səciyyəvidir. Bədii mətnlərdə obrazlılıq və sosial davranışları göstərmək üçün işlədilir. Rəsmi və elmi üslub üçün uyğun deyil. “Mısırmırığı yer süpürmək” frazeoloji vahidi leksik baxımdan sabit, semantik baxımdan məcəzi və mənfi qiymətləndirici mənə daşıyan ifadədir. İfadə bir şəxsin narazılıq və qəzəbini obrazlı və dialektik xalq dili vasitəsilə göstərir və Azərbaycan dialekt frazeologiyasının canlı nümunələrindən biridir.

Naxçıvan şivələrində işlənən frazeoloji vahidlər leksik-semantik baxımdan zənginliyi, obrazlılığı və ekspressivliyi ilə seçilir. Bu vahidlər əsasən məcəzi mənə daşımaqla danışanın münasibətini, emosional vəziyyətini və qiymətləndirici mövqeyini ifadə edir. Naxçıvan bölgəsinin tarixi, sosial-məişət şəraiti və milli-mədəni xüsusiyyətləri bu frazeoloji vahidlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin mühüm leksik-semantik xüsusiyyətlərindən biri onların güclü emosional-ekspressiv yüklə səciyyələnməsidir. Xüsusilə mənfi emosional çalarlı frazeoloji vahidlər geniş yayılmışdır. Bu vahidlər qəzəb, narazılıq, bezginlik, etiraz kimi hissləri ifadə edir və danışanın psixoloji vəziyyətini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Dialekt mühitində bu cür ifadələrin istifadəsi daha təbii və canlı xarakter daşıyır. Naxçıvan şivələrinə məxsus frazeoloji vahidlərin tərkibində ədəbi dildə işlənməyən və ya məhdud şəkildə istifadə olunan dialekt sözləri yer alır. Bu leksik komponentlər frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərini zənginləşdirir və onlara yerli kolorit verir. Dialekt sözlərinin iştirakı həmin frazeoloji vahidlərin yalnız regional mühitdə tam şəkildə başa düşülməsinə səbəb olur ki, bu da onların dialektoloji əhəmiyyətini artırır. Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlər semantik baxımdan müxtəlif sahələri əhatə edir. Onlar əsasən insanın daxili aləmini, davranışını, xarakterini, sosial münasibətləri və məişət hadisələrini ifadə edir. Bu baxımdan frazeoloji vahidlər xalqın düşüncə tərzini və həyat təcrübəsini əks etdirən mühüm dil materialı hesab olunur. Naxçıvan şivələrindəki frazeoloji vahidlərin bir qismi Azərbaycan ədəbi dilində də işlənir, lakin semantik çalar və ekspressivlik baxımından müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Dialekt mühitində bu vahidlər daha kəskin emosional yük daşıyır və ünsiyyətdə daha aktiv funksiyaya malikdir. Bu xüsusiyyət Naxçıvan şivələrinin frazeoloji sistemini ədəbi dildən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Bir neçə nümunəyə baxaq:

PAPAĞIN YAN QOYMAX – kefi kök olmaq, dünyanı vecinə almamaq, lovğalanmaq. – Mıqdanelinin piyvoxanasının çıxan kişi papağın yan qoyardı, elə bil ki alçax dağları bı yaradıp (Qarabağlar) [Quliyev&Əliyeva&İsmayıl, 2025, s. 202]. “**Papağın yan qoymaq**” frazeoloji vahi-

dini məcazi mənada işlənir. Əsas mənası *kefi kök olmaq, dünyanı vecinə almamaq, lovğalanmaq, özünü çox yüksək tutmaq*dır. Nümunədəki ifadə bir şəxsin **özünü əhəmiyyətli göstərməsi və rahat, sərbəst davranması** mənasını verir. İfadə **sabit birləşmədir**, sözlərin yerini dəyişmək və ya sinonimlə əvəz etmək frazeoloji mənanı poza bilər. “Papaq” və “yan qoymaq” birlikdə **vahid semantik bütöv** təşkil edir. **Emosional-ekspressiv çalarda** mənfi və eyni zamanda yumoristik qiymətləndirici çalara malikdir. Danışanın **tənqid, heyrat və bəzən istehza** tonunu ifadə edir. Dialekt nümunəsində **lovğalanmaq və özünü yüksək göstərmək** sosial davranış kimi vurğulanır. Əsasən **danışqı dili, şivə və dialektlər** üçün səciyyəvidir. Bədii mətnlərdə xarakter təsviri, sosial davranış və obrazlılıq üçün istifadə olunur. Rəsmi və elmi üslub üçün uyğun deyil. “Papağın yan qoymaq” frazeoloji vahidi leksik baxımdan sabit, semantik baxımdan məcazi və həm yumoristik, həm də mənfi qiymətləndirici mənə daşıyan ifadədir. İfadə insanın sərbəst, lovğalanan və vecsiz davranışını xalq dilinə xas obrazlılıqla göstərir və Azərbaycan dialekt frazeologiyasının təsirli nümunələrindən biridir.

GÖZÜMÇIXDIYA SALMAX – yola verməmək. –Nə uşağı salıpsu:z gözümçixdıya (Qahab) [Quliyev&Əliyeva&İsmayıl, 2025, s. 96]. “**Gözümçixdıya salmaq**” frazeoloji vahidi **məcazi mənada** işlənir. Əsas mənası *yola verməmək, incidib sıxışdırmaq, rahat buraxmamaq, əziyyət verməkdir*. Nümunələrdə ifadə bir şəxsin **qəsdən çətin vəziyyətə salınması, sıxışdırılması** mənasını ifadə edir. İfadə **sabit quruluşludur**. Komponentlər ayrılıqda işlədildikdə bu mənə yaranmır, yalnız birlikdə **vahid semantik bütövlük** formalaşır. Sözlərin dəyişdirilməsi frazeoloji vahidin pozulmasına səbəb olur. **Emosional-ekspressiv çalarda** güclü **mənfi emosional** çalara malikdir. Danışanın **acıma, narazılıq və etiraz** münasibətini ifadə edir. Xalq danışığında dramatik təsir gücünə malikdir. Əsasən **danışqı dili, şivə və dialektlər** üçün xarakterikdir. Bədii mətnə sosial münasibətləri və ziddiyyətləri qabartmaq üçün işlədilir. Rəsmi üslubda işlənmir. “Gözümçixdıya salmaq” frazeoloji vahidi leksik baxımdan sabit, semantik baxımdan məcazi və güclü mənfi emosional çalara malikdir. İfadə bir şəxsin qəsdən incidilməsi və yola verilməməsini obrazlı xalq dili vasitəsilə ifadə edir və Azərbaycan dilinin dialekt frazeologiyasında mühüm yer tutur.

NƏTİCƏ

Sonda qeyd etmək olar ki, Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri sırasında xüsusi yer tutur. Bu mövzunun araşdırılması həm nəzəri dilçilik baxımından elmi əhəmiyyət daşıyır, həm də praktik və mədəni aspektlərdə dil irsinin qorunması, sistemləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından mühüm rol oynayır. Naxçıvan şivələrində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi baxımından da mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Dialektal frazeoloji vahidlərin tərkibində qorunub saxlanılan arxaik leksik elementlər və köhnəlmiş semantik qatlar dilin qədim dövrlərinə aid izləri yaşatmaqdadır. Bu vahidlərin semantik təhlili vasitəsilə Azərbaycan dilinin tarixi leksik-semantik sistemində baş vermiş dəyişiklikləri izləmək, semantik transformasiyaların istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Eyni zamanda, Naxçıvan şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin bir qismi ümumxalq dilində mövcud olan frazeologizmlərin semantik baxımdan fərqli inkişaf variantları kimi çıxış edir. Belə vahidlərdə ümumxalq dilində artıq zəifləyən və ya tamamilə itən semantik çalarlar dialekt mühitində daha canlı şəkildə qorunur. Aparılan təhlil göstərir ki, frazeoloji vahidlər dilin leksik sistemində semantik bütövlüyü, leksik-qrammatik sabitliyi və yüksək ifadəlilik potensialı ilə seçilən müstəqil dil vahidləridir. Tədqiqat çərçivəsində Naxçıvan şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bu vahidlərin Azərbaycan dilinin ümumi frazeoloji sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, regional özünəməxsusluqlara malik olduğunu üzə çıxarmışdır. Naxçıvan şivələrindəki frazeoloji vahidlərdə semantik bütövlük, emosional-ekspressivlik və milli-mədəni məzmun xüsusilə qabarıq şəkildə təzahür edir. Onların motivasiyası çox vaxt real

məişət hadisələri və tarixi-sosial təcrübə ilə bağlı olduğundan, semantik struktur daha canlı və şəffaf xarakter daşıyır. Eyni zamanda, fonetik və leksik variantlaşma şəraitində belə əsas mənə sabitliyinin qorunması dialektal frazeologiyanın dinamik, lakin sistemli inkişafını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). (1-ci cild). Şərq-Qərb.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). (2-ci cild). Şərq-Qərb.

Əliyeva, N. (2024). *Naxçıvan şivələri (fonetika, morfolojiya, sintaksis)* (1-ci cild). Əcəmi.

Əliyeva, N. (2025). *Naxçıvan şivələri (leksika, frazeologiya, leksikoqrafiya)* (2-ci cild). Əcəmi.

Quliyev, Ə. & Əliyeva N. (2017). *Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti.* Əcəmi.

Quliyev, Ə., Əliyeva N. & İsmayıl Z. (2025). *Naxçıvan şivələrinin frazeoloji lüğəti.* Apastrof-A.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 08.01.2026

Son variant 16.02.2026